

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Biskopar, ordböcker och verkligheten – Vad är lexikografihistoria bra för?	
Forfatter:	Bo Ralph	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 30-54 Rapport från Konferens om lexikografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Biskopar, ordböcker och verkligheten

– Vad är lexikografihistoria bra för?

Bo Ralph

På EURALEX-konferensen i Leeuwarden sommaren 2010 höll Patrick Hanks ett sektionsföredrag med lexikografihistoriskt ämne. Han berättade med ohöljd förtjusning om vilka fynd man kunde göra i gamla ordböcker. Man fick ett intryck av att han för egen del hade gjort en stor upptäckt och att han nu ville dela med sig av den.

Möjligen är det så att lexikografihistorien internationellt verkligen spelat en undanskymd roll. För ett decennium sedan skrev Reinhard R.K. Hartmann en bok med titeln *Teaching and Researching Lexicography* (2001). I den finns ett litet kapitel med rubriken ”Historical and critical perspectives”, där Hartmann inledningsvis (2001: 39) citerar sig själv från ett tidigare verk:

Most dictionaries have forerunners, and all have imitators: an understanding of the historical foundations of dictionary-making is therefore one of the preconditions of further progress in academic lexicography. [Emfas/kursiv tillagd här.]

Som synes tilldelar Hartmann här lexikografihistorien en mycket central roll. Det kan väl därför finnas goda argument för att ta upp lexikografihistoria på en nordisk lexikografikonferens. Nordiska lexikografer är dock inte lika yrvakna som en del andra tycks vara inför vad lexikografihistorien kan erbjuda. Det är ganska många i Norden som länge har intresserat sig för den historiska aspekten på lexikografi eller åtminstone har varit inne på ämnet någon gång. Exempelvis är det naturligt att man intar en historisk hållning även på metaplanet när man arbetar med en historisk ordbok, såsom redaktionen på Svenska Akademiens ordbok gör, och som man även gör på Gammeldansk Ordbog osv. Gamla ordböcker är välkända för dessa redaktörer redan därför att de konsulteras regelbundet i det dagliga arbetet.

Hartmann, som nämndes alldeles nyss, definierar det övergripande syftet med lexikografihistoria på följande sätt (2001: 39; kursiv tillagd):

The historical study of dictionaries [...] is an occupation pursued by those who want to find out *how these products and their creators have contributed to cultural development, social progress and scientific knowledge.*

Troligen stämmer detta på ett abstrakt plan, men man kan säkert ha olika skäl till sitt intresse för lexikografihistoria; tyngdpunkten kan under alla omständigheter variera.

Perspektiv på lexikografihistoria

Låt oss dröja något ytterligare vid Hartmann, som ger ett allmänt schema för hur den lexikografihistoriska forskningen enligt hans mening skall gå till (2001: 40; fetstil i originalet):

- Dictionary history [...] can be pursued along (at least) seven different perspectives [...]:
- (1) the **universal–anthropological approach** is aimed at finding out how reference technologies have developed around the world throughout human history [...];
 - (2) the **diachronic–linguistic approach** is aimed at finding out how languages have changed over time and how these periods have been covered in reference works [...];
 - (3) the **cultural–historical approach** is aimed at finding out how lexicographic principles have been developed within various intellectual or national traditions [...];
 - (4) the **genre–specific historical approach** is aimed at finding out how different types of dictionaries have evolved for different purposes [...];
 - (5) the **genealogical approach** is aimed at finding out how different reference works are ‘family-related’ [...];
 - (6) the **personal–biographical approach** is aimed at finding out how individual dictionary compilers have coped with their tasks and what innovations they have brought to lexicography [...];
 - (7) the **historiographic approach** is aimed at finding out how (meta)lexicographic theories have advanced over time [...].

Av dessa sju aspekter ger Hartmann egentligen bara exempel på vad som åstadkommit med hänsyn till (2)–(5). Under punkten (1) studeras hur mänskligheten har förmedlat information genom tiderna. Med (2) menar Hartmann dokumentationen av de lexikaliska förändringarna i ett språk från ett stadium till ett annat i den diakroniska utvecklingen. Med (3) avses hur utövande lexikografers arbete och produkter relaterar till tidens kulturella kontext, så att författarna/kompilatorerna/redaktörerna och deras ordböcker sätts in i en kulturell tradition. Med (4) fokuseras den historiska utveckling som en särskild typ av ordböcker genomgått. Med (5) avses beroendeförhållandena mellan olika ordböcker (”familjerelationer”). Punkt (6) tar sikte på individuella lexikografer och

deras egen historia. (7) syftar till en historisk beskrivning av metalexikografi. Det är uppenbart att denna sista aspekt i sin tur kan indelas i flera olika underavdelningar.

Hartmann tycks mena att föga har utträttats på de nämnda områdena över huvud taget, mindre på vissa än på andra. Det kan här noteras dels att han i första hand koncentrerar sig på den engelskspråkiga lexikografin, dels att situationen även där har ändrats under senare år (jfr Cowie 2009). Om vi begränsar oss till Norden kan vi konstatera att det åstadkommit en hel del på det lexikografihistoriska området generellt, men det är uppenbart att vi inte nått ut internationellt tillräckligt effektivt.

Därför kan Hartmanns indelning i det följande tas till utgångspunkt för en genomgång av några olika aspekter på lexikografihistoria. Till stor del kommer synpunkterna att baseras på erfarenheter som inhämtats inom ett ganska omfattande lexikografihistoriskt projekt, som jag tillsammans med Sven-Göran Malmgren var ansvarig för och flera andra deltog i under en följd av år under 1900-talets slut, med början i mitten av 1980-talet, och som vi fortfarande håller på att dra slutsatser av när tillfälle ges. Detta är ett sådant tillfälle. Av nödvändighet kommer konkreta exempel att hämtas från svensk lexikografihistoria, eftersom det är där vi har vår erfarenhet, men det mesta som följer är troligen överförbart även till övriga Norden. Hartmanns indelning bibehålls.

(1) The **universal–anthropological approach** (intellectual history).

Hartmanns uttolkning lyder (2001: 41): ”The first perspective studies the way humankind has transmitted information throughout the ages”. Han sammanfattar: ”This is definitely a desideratum for further research”, men detta lämnas här åt sidan eftersom inte Hartmann utvecklar saken vidare.

(2) The **diachronic-linguistic approach** (language history).

Detta är alltså den första punkt som Hartmann kommenterar någorlunda utförligt. ”The second perspective is associated with efforts to document the (mainly lexical) changes from one stage in the diachronic development of a language to another”, säger han (2001: 41). Vad som här avses är ordböcker som dokumenterar det lexikaliska systemet under ett givet språkstadium. Sådana verk är i den svenska traditionen exempelvis K.F. Söderwalls Ordbok öfver svenska medeltids-språket och Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien (SAOB; från 1521). De båda verken är avsedda att komplettera varandra och tillsammans täcka det svenska ordförrådets hela historia.

För lagspråket hänvisar Söderwall i sin tur till Carl Johan Schlyters Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar, den stora svit av lageditioner som Schlyter gav ut mellan 1827 och 1869. Ordboken trycktes 1877, alltså ett halvsekel

efter det att utgivningen inletts. Av samma slag som Söderwalls ordbok är i andra nordiska länder exempelvis Gammeldansk Ordbog, Johan Fritzners Ordbog over Det gamle norske Sprog, på sitt sätt Sveinbjörn Egilssons *Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalibus m.fl.* Söderwalls ordbok har ganska nyligen beskrivits av Ulrika Djärv, i en doktorsavhandling som försvarades i Stockholm (Djärv 2009).

(3) The **cultural-historical approach** (cultural history).

Detta perspektiv ”relates the work and product of practising lexicographers to the cultural context of the time, thus placing the compilers and their dictionaries into a particular tradition” (2001: 42). Hartmann ger flera exempel på sådana ordböcker som gäller det brittiska språkområdet. Även denna aspekt tar Ulrika Djärv upp i sin avhandling om Söderwalls ordbok, och förutsättningarna kring SAOB har kartlagts i olika sammanhang. Att placera in olika ordböcker i den nationella traditionen var också ett bärande moment i det lexikografihistoriska projekt som nämndes nyss och som kallades just ”Lexikografisk tradition i Sverige”. Till denna fråga återkommer vi.

(4) The **genre-specific historical approach** (genre-specific history).

Hartmann fortsätter (2001: 43–44): ”The fourth perspective focuses on the historical development of a particular genre or type of dictionary” [...] ”One of the most interesting and complex reference works is the bilingual dictionary, as it involves two languages and their associated cultural environments and the codification of translation equivalents established between them, usually on the basis of language contact over relatively long stretches of time.” Här framhäver alltså Hartmann de tvåspråkiga ordböckernas betydelse i mycket uppskattande ordalag. Tvåspråkig lexikografi har inte alltid haft någon hög prestige, åtminstone inte i Sverige.

Man kan kanske härleda denna låga värdering ur 1800-talets syn på språkvetenskap, där ett historiskt synsätt var det enda som ansågs garantera vetenskaplighet. Det var därför arbetet med Svenska Akademiens ordbok under 1800-talet stagnerade efter att ha startat som ett typiskt 1700-talsprojekt, ett utslag av detta århundrades koncentration på stora uppslagsverk inriktade på samtidens förhållanden. Från början var Akademiens sikte mycket riktigt inställt på en stor synkronisk ordbok (även om denna formulering givetvis inte användes). När SAOB kom igång på allvar under 1890-talet var i stället det historiska perspektivet en självklarhet.

Man kan också lägga märke till hur Adolf Noreen karakteriserar tvåspråkiga ordböcker i sitt stora översiktsverk *Vårt språk* (1903: 49): ”praktiska hjälpredor, bland hvilka visserligen några mycket värdefulla, för öfversättning till främ-

mande språk”. Men lexikografi är över huvud taget inte någon särskilt uppskattad disciplin vid denna tid. På ett annat ställe säger Noreen om ordboken generellt (1903: 49; spärr i originalet):

En osystematisk och såtillvida ovetenskaplig uppställning af grammatikens innehåll, företagen i det ”praktiska” syftet att åstadkomma en lättskött uppslagsbok och därför till utgångspunkt tagande ordförrådet, ordnadt efter någon yttre synpunkt, vanligen den alfabetiska ordningsföljden hos de skrifna ordens begynnelsebokstäfver, kallas o r d b o k eller l e x i k o n.

Det är klart att lexikograferna inte har mycket att hämta när en sådan dominerande nationell auktoritet som Noreen uttrycker sig så förklenande om lexikografin.

Här kommer man för övrigt mycket nära den extrema syn på den lexikaliska delen av språket som en del allmänlingvister senare företrätt (t.ex. Bloomfields och i hans efterföljd Chomskys välkända karakteristik: ”a list of irregularities”). Orsaken till att lexikografi tidvis haft lågt anseende bland språkvetare anas bakom ett mera sentida uttalande: ”Lexicographers did not make a sincere effort to acquaint themselves with linguistic theories and apply them in their dictionaries” (Al-Kasimi 1977: 3).

Längre fram i sin översikt talar Hartmann om önskvärdheten av ”more attention to the interdependence of the monolingual and the bilingual dictionary traditions” (2001: 47). Om just detta skrev Anna Hannesdóttir redan 1998 en doktorsavhandling på mer än 500 sidor. Syftet framgår av titeln: Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga. Ett slående exempel på det förhållande som denna titel åsyftar är Anders Fredrik Dalins Ordbok öfver svenska språket (1850–1855), som delvis påverkats av samme Dalins tidigare utgivna tvåspråkiga ordböcker (framför allt fransk–svenska).

Lena Rogström specialstuderade samma år de första tvåspråkiga ordböckerna mellan svenska och engelska (såväl svensk–engelska som engelsk–svenska). Resultaten publicerades i doktorsavhandlingen Jacob Serenius lexikografiska insats (mer än 400 sidor). Monica Johansson tog sig an en del av den latin–svenska (och delvis den svensk–tyska och tysk–svenska) ordbokstraditionen i ännu en doktorsavhandling på över 400 sidor: *Lexicon Lincopense*. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt.

För svenskan gäller således Hartmanns omdömen dåligt. Däremot har han rätt när han säger: ”Genres other than the general monolingual and bilingual dictionary (such as pedagogical dictionaries, thesauri and technical reference books) have not yet received much attention from lexicographic historians” (Hartmann 2001: 44).

(5) The **genealogical approach** (genealogical history).

”The filiational (or ‘family-tree’) relations between dictionaries, their mutual influences and derivations have intrigued many scholars” (Hartmann 2001: 44). En grundläggande fråga är: ”Are subsequent dictionaries in any one tradition just variations on a basic text?” En sådan fråga framstår som avgörande i de fall en ordbok används som exempelvis källa för språkhistoriska resonemang. Har vi flera oberoende vittnesmål om ett ords existens och egenskaper vid en viss tidpunkt, eller går alla uppgifter tillbaka på en enda – kanske mindre pålitlig – källa?

Denna typ av undersökningar upptog ganska mycket utrymme i de tre nämnda avhandlingarna och projektet som helhet (se t.ex. Hannesdóttir & Ralph 1989 och Ralph 1993). Beroendet av andra ordböcker gör sig gällande inom den nationella traditionen men återspeglar också påverkan utifrån. Det är en vanlig situation att en berömd ordbok av främmande ursprung har bildat mönster för de första svenska ordböckerna i sitt slag (inom såväl den latin-svenska som den tvåspråkiga och enspråkiga traditionen). Exempelvis har Adelungs tyska ordbok (1774–1786) efterliknats av många. Abel Boyers engelsk-franska (1702) har använts av Jacob Serenius vid utarbetandet av hans engelsk-svenska och svensk-engelska ordböcker. Längre fram kan uppburna svenska ordböcker av något slag ha varit förlagor för senare svenska ordböcker, oavsett språkkombinationer. Så uppges Abraham Sahlstedts svenska ordbok (1773; med latin som metaspråk) ha legat till grund för en stor senare fransk-svensk ordbok (Holmberg 1795; se titelsidan). Franska Akademiens enspråkiga ordbok har konsulterats flitigt av Anders Fredrik Dalin i hans fransk-svenska ordbok (Dalin 1843); detta arbete har i sin tur utnyttjats i Dalins senare enspråkiga svenska ordbok (1850–55). Så kan drag från olika nationella traditioner ha spritts över språkgränserna.

(6) The **personal-biographical approach** (personal history).

Hartmann ger flera exempel på biografier över enskilda lexikografer och deras arbete. På samma sätt lämnar de nyss nämnda avhandlingarna delvis fylliga uppgifter om svenska lexikografer och deras gärning. Så kan Lena Rogströms avhandling uppfattas som en monografi över Jacob Serenius och hans lexikografiska insats; Monica Johansson beskriver Nicolaus Grubbs och Jonas Petri Gotthus arbete med *Lexicon Lincopense* mot en biografisk bakgrund; Anna Hannesdóttir tar upp ett dussintal lexikografiska författarskap till ganska utförlig behandling. Liknande uppgifter finner man om Jesper Swedberg i Lars Holms svit av arbeten över dennes lexikografiska insatser (senast Holm 2009), och om Samuel Schultze hos Sture Hast (1990). Samma sak gäller Ulrika Djärvs avhandling om Söderwall och hans ordbok.

(7) The **historiographic approach** (metalexigraphic history).

”The historiography of lexicography is still in its infancy, and a historical account of metalexigraphy has hardly been attempted”, säger Hartmann (2001: 46). Detta gäller alltså inte längre för det engelska språkområdet och inte heller för Norden, i det senare fallet inte ens när Hartmann skrev så. Bland annat tar de nämnda avhandlingarna särskilt sikte på den lexikografiska strukturen i de ordböcker som undersöks, och varje ordboks plats inom traditionen definieras med hjälp av sådana analyser. Femte delen av serien Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK 5, 1989–1991) handlar delvis också om lexikografihistoria. Lars Holm och Hans Jonsson skrev det svenska partiet (HSK 5: 1933–1943). Härtill skulle kunna läggas en lång rad specialstudier som tillkom inom ramen för det nämnda projektet, de flesta publicerade som tidskriftsartiklar eller konferensbidrag i olika sammanhang.

Andra viktiga lexikografihistoriska bidrag är exempelvis de redan antydda Noreen (1903), Holm (1986 etc.), Hast (1990), vidare Larsson (2003, jämte flera senare arbeten), Djärv (2009) m.fl. I Danmark har exempelvis Simon Skovgaard Boeck belyst lexikografihistorien i flera studier (framför allt Boeck 2009). Äldre ordböcker har återutgivits i både Danmark och Island. Isländsk lexikografihistoria har behandlats i flera sammanhang av bland andra Guðrún Kvaran och Ingólfur Gunnlaugsson (t.ex. i förordet till respektive utgåva). Som redan noterats är det således inte lika befogat att klaga över bristen på lexikografihistoriskt intresse i Norden som på många andra håll.

Lexikografihistoriens funktioner

Som framgår av Hartmanns indelning kan lexikografihistoria aktualiseras i skiftande sammanhang. De olika infallsvinklar man kan välja får växlande betydelse beroende på det syfte man har med att anlägga ett visst lexikografihistoriskt perspektiv. Från rent språkvetenskaplig utgångspunkt är det naturligt att närma sig lexikografihistoria från två håll: självklart från den *lexikografiska* sidan, men också från den *språkhistoriska*. Den språkvetare som likt Adolf Noreen tycker att lexikografi är en språkvetenskapligt trivial verksamhet är kanske inte särskilt imponerad av lexikografihistoria heller, men helt annorlunda blir det för den som har ett *inomlexikografiskt* perspektiv.

Ur rent lexikografisk synvinkel kan man nämligen se beskrivningen av lexikografihistorien som en del av disciplinens akademisering. För bara ett tjugotal år sedan talade en nordisk auktoritet som Dag Gundersen om att lexikografen (då) hade börjat akademiseras. Detta var i samband med att Nordiska föreningen för lexikografi bildades. Med det menade Gundersen att lexikografi bör-

jade bli en självständig, erkänd universitetsverksamhet. För detta krävs naturligtvis en aktiv teori- och metoddiskussion, så att verksamheten står på fast vetenskaplig grund, men dit hör också en förståelse av disciplinens framväxt och dess plats inom ett större akademiskt och allmänt socialt sammanhang.

Vad lexikografihistorien kan bidra med i dessa avseenden är i första hand en allmän beskrivning av verksamhetens historiska utveckling: vilka ordböcker och lexikografer som funnits och betytt något särskilt, en karakteristik (typologisering, klassificering) av existerande lexikografiska arbeten, en värdering av såväl ordböckerna som lexikografernas insatser samt deras respektive betydelse för den fortsatta utvecklingen, ömsesidiga beroendeförhållanden osv. Med andra ord: det som Hartmann tar upp som punkt (3), (4), (5) och (6), men kanske delvis på ett annat sätt än han tänker sig.

En möjlighet som inte skall underskattas är den, att nutida lexikografer i den äldre lexikografin kan finna uppslag som kan leda till förbättringar. Det är lätt att vi förblindas av vår egen överlägsna tekniska standard, så att skillnaderna mellan vår tids och en äldre tids lexikografi överbetonas. Förhoppningsvis skall lexikografer ha lärt sig något under några hundra år, så att vi nu verkligen är skickligare än pionjärerna, även bortsett från tekniken, men det hindrar inte att en och annan briljant idé från det förflutna kan ha kommit bort på vägen fram genom historien. Anna Hannesdóttir (2000a) ger exempel på sådana bortglömda grepp. På så vis kan lexikografihistorien ge *inspiration* till nutida lexikografi.

Inte minst visar lexikografihistorien hur traditioner växer fram och etableras. Man ifrågasätter inte oavbrutet hur en ordbok skall utformas, utan när man verkar inom en tradition tenderar man i stället att göra som man blivit lärd. På så sätt uppnås konstans och stabilitet, men det finns ingen garanti för att nytänkande odlas.

Det har exempelvis aldrig utarbetats någon stort upplagd ordbok som direkt korresponderar med en grammatik. När Gustaf III inrättade Svenska Akademien år 1786 skrev han själv dess stadgar. ”Thy åligger äfven Academien at utarbete en Svensk ordabok och Grammatica”, står det på framskjuten plats (Svenska Akademiens stadgar § 23). Men Akademien dröjde med att lyda order. Om man bortser från en mindre framgångsrik språklära publicerad 1836 utkom grammatiken först 1999, ordboken är ännu inte avslutad. Och de är framför allt inte anpassade till varandra. Däremot skriver Abraham Sahlstedt i sin ordbok (1773, förordet: 9):

Grammatikans och Ordbokens nära förening lär jag icke behöfwa widlöftigt omtala. Hwar och en wet, at det är icke nog, at lära et ords bemärkelse, utan at af Grammatikan inhämta des slag, böjelse och öfriga bruk. Läsaren finner altså i Ordboken alt hwad af den Grammatiska delen i Språket dit hörer.

Sahlstedt levde upp till sina egna föresatser och förverkligade det som Svenska Akademien ännu idag inte har åstadkommit: en ordbok och en grammatik som korresponderar med varandra. Ordboken (Sahlstedt 1773) och grammatiken (Sahlstedt 1769) förelåg tryckfärdiga ungefär samtidigt, men tryckningen av ordboken drog ut på tiden.

Man kan fråga sig var Sahlstedt fick sin idé ifrån. Tidens stora internationella lexikografer, engelsmannen Samuel Johnson och tysken Johann Christoph Adelung, har visserligen båda i sina ordböcker (Johnson 1755 och Adelung 1774–1786) inkluderat en grammatisk inledning, men Johnsons är bara rudimentär och Adelungs är senare än Sahlstedts. Vi får kanske räkna med att Sahlstedt hade en egen genial tanke.

Lexikografihistoria har också en roll att spela *utanför själva lexikografien*. Hartmann betraktar i sin första punkt lexikografien som en aspekt av människans tekniker för att överföra information, i detta fall om ordförrådet och dess egenskaper. Om man anser att lexikografi är en form av språkvetenskap är lexikografihistoria av definition en del av språkhistoriografien. Om man antar att språkhistoria är något som är värt att sysselsätta sig med, kan lexikografihistorien rimligen bidra till den språkhistoriska beskrivningen. Men förhållandet mellan lexikografihistoria och språkhistoria är något mer komplicerat än man kanske först tänker på.

Äldre ordböcker kan vara *symptom på språkets förändring*, dvs. de kan i sin beskrivning avspegla samtida språkförhållanden. Genom en jämförelse mellan ordböcker från olika skeden kan en förändringsprofil i idealfallet tecknas. Det som ligger närmast till hands att tänka på är då att ordböckerna ger besked om språkssystemets egenskaper i äldre tid, genom att de var och en beskriver språkliga förhållanden i sin samtid, som nu är förgången tid. Det krävs i normalfallet att språkhistorikern analyserar olika situationer och drar språkhistoriskt relevanta slutsatser. Men då och då kan man också mera direkt hämta information som i sig är av diakronisk natur. Så är det när ordböcker lämnar kommentarer om att vissa bruk är ålderdomliga, eller att man jämför med äldre, ”nu” övergivna språkliga strukturer osv.

Ordböcker kan emellertid också ha spelat en rent aktiv roll i språkhistorien. Under äldre perioder har de varit viktiga inslag i en pågående *standardiseringsprocess*. En sådan pågår ju alltid, mer eller mindre märkbart, men för svenskans del var den som intensivast före 1900-talet. I den viktiga språkliga standardisering som 1700-talet på många sätt medförde var ordböckerna mycket centrala, vilket också framgår av den drastiskt ökande tryckverksamheten under detta århundrade.

Einar Haugen har lanserat en modell för språkplanering, som också kan fungera väl som underlag för en beskrivning av ett språks standardiseringspro-

cess. Detta har Anna Hannesdóttir påpekat redan i sin avhandling (1998: 11 ff.), som nämndes nyss (vidareutvecklat i bl.a. Hannesdóttir 2000b). Haugens modell ser ut såsom bild 1 visar (jfr Haugen 1987: 64).

	Form (policy planning)	Function (cultivation)
Society (Status planning)	1) Selection (decision procedures)	3) Implementation (educational spread)
	a) Identifications of problem	a) Corrections procedures
	b) Allocation of norms	b) Evaluation
Language (Corpus planning)	2) Codification (standardization procedures)	4) Elaboration (functional development)
	a) Graphization	a) Terminological modernization
	b) Grammatication	b) Stylistic development
	c) Lexication	

Bild 1. *Faser i språkplaneringsprocessen (enligt Haugen 1987).*

Som synes anses etableringen av ett gemensamt ordförråd utgöra ett särskilt moment i en språkgemenskaps konsolidering (*lexication*). Ordböcker ger dock vanligen besked om mer än själva orduppsättningen. Genom medvetna val av ordens uppslagsformer, böjning, konstruktionssätt och annat påverkar lexikograferna i äldre tid standardens utseende på ett mycket påtagligt sätt. Olika lexikografer träffar länge olika val, beroende på ideal, egen ålder och personlig bakgrund, olika erfarenheter osv., men efterhand börjar uppgifterna konvergera.

Det är svårt att tänka sig en effektiv standardisering av ett skriftlöst språk, men i det ögonblick skrift införs startar också standardiseringen. Denna går fram på olika nivåer, från fastställande av en *gemensam teckenuppsättning* och *fast alfabetisk ordning*, över ett homogeniserat böjnings- och ordfogningssystem, alltså en *grammatik*, till mer eller mindre bjudande föreställningar om olika *text-typers* status i olika sammanhang och hur text skall utformas grafiskt i tryck. Idag tar ordböcker sällan upp alla dessa frågor explicit, men så sker ofta i äldre tid. Ordböckerna har därför även påverkat den grammatiska utvecklingen, särskilt i standardspråket. Under alla omständigheter fungerar vissa ordböckers specifika lösningar som mönster för andra språkbrukare och för andra lexikografer. De blir en del av lexikografitraditionen.

Äldre ordböcker kan således tjäna som *källa* till olika slags kunskap, antingen för att de ger direkt besked genom *explicita* omnämmanden eller för att man *implicit* kan utläsa en hel del om tidens språk ur de uppgifter som lämnas.

Det språkhistoriska källäget är dramatiskt olika om det finns samtida ordböcker från den tid man undersöker eller ej, även om dessa skulle vara lexikografiskt bristfälliga och kräva försiktigt handhavande.

Till det som lexikografihistorien kan belysa utanför det rent lexikografiska området hör också *språkpedagogiken* och dess historia. Man kan i grova drag dela in den svenska lexikografihistorien i följande perioder (jfr Ralph 2000: 19):

- (1) latintraditionen (med syfte att träna svenskar i latin) fram till ca 1700;
- (2) tvåspråkig lexikografi (med andra syften än att lära svenskar latin) från ca 1700;
- (3) enspråkig svensk lexikografi från ca 1850;
- (4) lexikografi i nya medier från ca 2000.

Eftersom hela den latinska perioden syftar till inläring av latin är huvudsyftet här genomgående pedagogiskt. Även de tvåspråkiga ordböckerna har först och främst ett inläringssyfte, vid sidan av syftet att vara en praktisk hjälp vid översättning. Att de kommit att fungera som viktiga standardiseringsinstrument är en sekundär effekt. I den mån enspråkiga ordböcker är till för att befästa normen kan även dessa sägas ha ett pedagogiskt syfte.

I praktiken framstår emellertid de olika ordböckernas pedagogiska syfte olika starkt. Det kommenteras endast sällan uttryckligen, då vanligen i förorden (men observera i synnerhet Lindfors 1815, förordet). Om man inte är medveten om pedagogikens tidigare framställningsformer kan man till och med missa poängen fullständigt. Så är hela kategorin språkexempel ett utslag av den klassiska retorikens betoning av språkliga och moraliska exempel (Ralph 2000: 13). Språkproven i de äldsta, av latintraditionen beroende ordböckerna hämtas från de klassiska auktorerna med hänsyn till deras ändamålsenlighet i de angivna avseendena – de formuleras inte på grundval av författarens/kompilatorns/redaktörens egen språkkänsla.

Ordböcker har genom alla tider varit viktiga pedagogiska hjälpmedel. I vilken utsträckning och på vad sätt de använts är dåligt kartlagt. I vilken mån det pedagogiska syftet varit avsiktligt och kanske för upphovsmannen det primära har egentligen aldrig utforskats systematiskt.

Vi har sett hur lexikografihistoria kan användas i olika sammanhang. Att den kan sprida ljus över rådande förhållanden borde vara självklart. Om dagens lexikografer undviker att inta en överlägsen attityd gentemot äldre tiders kolleger kan man kanske inte bara få ett välgörande perspektiv på nutida lösningar utan också rentav inspiration till förbättringar. Vidare kan lexikografihistorien belysa språkhistorien i allmänhet, framför allt standardiseringsprocessen. Denna har tilldragit sig förvånansvärt liten uppmärksamhet i svensk språkvetenskap,

såsom Ulf Teleman påpekat (2002, förordets inledning). (I Norge har det varit helt annorlunda.) Att språkpedagogiken har åtskilligt att hämta i lexicografihistorien är uppenbart. Det ger också en fingervisning om att nya sidoeffekter kan väntas om det lexicografihistoriska studiet förs vidare och intensifieras.

Den icke-språkliga kontexten

Hartmann tangerar på flera ställen ett problem utan att riktigt tydligt formulera det, långt mindre att ange sätt att angripa det. Närmast kommer han då han flyktigt beskriver sin ”cultural-historical approach”: ”how lexicographic principles have been developed within various intellectual or national traditions” (2001: 40). Jag skall nu gå in ganska utförligt på det problemet, som för mig framstår som helt avgörande, om lexicografihistoria skall kunna bidra med relevant belysning av lexicografiska eller andra frågor. Det kan verka vara en lång utviking, men jag hoppas att relevansen skall framgå efterhand.

Anders Fredrik Dalins Ordbok öfver svenska språket är den första kompletta enspråkiga svenska ordboken. Den är bibliografiskt besvärlig, men 1855 hade sista häftet kommit ut, och publiceringen påbörjades alldeles avgjort år 1850. Året dessförinnan, 1849, föddes August Strindberg, av många betraktad som Sveriges störste författare någonsin. År 2012 uppmärksammas 100-årsdagen av hans död på olika sätt, med konferenser världen över, högtidstal och tillställningar, som han själv hade kunnat skriva underbara parodier på. Den gamle rebellen, som alla tyckte var stökig så länge han levde, har blivit en väl integrerad del av det nationella kulturarvet.

Det hann Strindberg faktiskt bli före sin död. När han fyllde 63 år den 22 januari 1912 fick han motta en nationalgåva, som hade 20 000 bidragsgivare. När den överlämnades den 2 mars skänkte han bort alltihop till fattiga, sjuka och arbetslösa. Arbetarrörelsen bestämde sig för att han var deras man. Arbetarungdomen hade hyllat den sjuke författaren på hans födelsedag med ett fackeltåg. När han dog den 14 maj 1912 hade han själv bestämt att begravningen skulle äga rum tidigt på morgonen för att undvika nyfikna. När han söndagen den 19 maj bars till den sista vilan av åtta arbetare hade de sällskap av en mångtusenhövdad skara, som ringlade genom staden till Stockholms Nya kyrkogård. Kungahus, regering och riksdag, universitet, författare, skådespelare, ett hundratal arbetarföreningar hörde till dem som var representerade. Svenska kyrkans kanske största ande någonsin (näst Den Helige, får man väl tillägga), den blivande och så småningom legendariske ärkebiskopen Nathan Söderblom, avslutade med Jesu Bergspredikan: ”Saliga äro de som hungra och törsta efter rättfärdighet, ty de skola bliva mättade.”

När Dalin dog knappt fyrtio år tidigare, mitt i sommaren 1873, året efter det att Strindberg slutgiltigt givit upp studentlivet och bestämt sig för att bli litteratör på heltid, var han fyra år äldre än Strindberg blev. Han fick den begravning Strindberg hade tänkt sig. Ingen nationalinsamling där inte, inget väsen. Den döve Dalin lämnade det jordiska lika stillsamt som han varit en del av det, den idoge lexikografens lott i jämförelse med den uppburne författarens, kan man tycka. Han fick trösta sig med Bergspredikans ord, detsamma som lästes över Strindberg: ”Saliga äro de som hungra och törsta efter rättfärdighet, ty de skola bliva mättade.”

Dalin har förvisso en grundmurad ställning i svensk lexikografihistoria precis som Strindberg i svensk litteraturhistoria, men Dalin och Strindberg hade veterligen aldrig något med varandra att göra. Det kan verka irrelevant att dra fram Strindberg i ett sådant här sammanhang, men det finns en poäng. Under de sista fem–sex åren av sitt liv utvecklade Strindberg nämligen en intensiv, närmast manisk, aktivitet med språklig inriktning, och det är detta som är relevant i sammanhanget. Bitvis tar sig hans språkliga sammanställningar formen av ett slags lexikografi. Men först kan möjligen några korta biografiska notiser och hållpunkter i hans litterära och intellektuella utveckling vara till hjälp. Därigenom hörsammas också på sätt och vis Hartmanns uppmaning att skriva biografier över lexikografer.

Strindberg föddes alltså mitt i nittonde seklet, i Stockholm, där han också dog 63 år senare. Han är en av de främsta Stockholmskildrarna i svensk litteratur, men han studerade i Uppsala. Han tänkte ta examen i medicin. Studierna gick trögt och blev resultatlösa. Han ägnade sig helst åt skönlitteraturen. Hans dröm var att bli skådespelare, och han försökte skriva pjäser, men länge med begränsad framgång. Den första utlandsresan gick sommaren 1869 till Köpenhamn, där den dansk-isländske bildhuggaren Bertel Thorvaldsens verk inspirerade honom till hans första uppförda skådespel, *I Rom*. Under de närmaste åren svängde han från skådespeleriet helt över till skrivandet. Våren 1872 lämnade han för alltid Uppsala.

Strindberg började arbeta som journalist och skrev en artikel om Kungliga Biblioteket, som väckte uppmärksamhet. Han fick en tjänst som amanuens vid biblioteket, där han verkade mellan 1874 och 1882 och grundlade en livslång beundran för dess chef, den ganska egensinnige Gustaf Klemming. Denne gjorde också en storstilad insats som textutgivare; han var en av de drivande krafterna bakom Svenska Fornskrift-sällskapet. Vid biblioteket fick Strindberg i uppgift att ordna de kinesiska samlingarna, varför han lärde sig en del kinesiska.

Strax före nyår 1877 gifte han sig med den blivande skådespelerskan Siri von Essen. 1879 slog han igenom med romanen *Röda rummet*, som också markerar det moderna genombrottet i svensk litteraturhistoria. På hösten 1883

reste hela familjen till Paris för ett kortare besök, men det blev en sexårig rundresa genom Europa, som slutade i Danmark. Strindberg knöt kontakter med Bjørnstjerne Bjørnson, Jonas Lie, bröderna Brandes och Friedrich Nietzsche. Den juridiska processen kring novellsamlingen *Giftas* 1884 gjorde honom anti-religiös och antifeministisk, han drogs mot socialism och Nietzsches nihilism. 1887 påbörjades den långdragna och uppsplitande skilsmässan, 1892 gick han för andra gången i landsflykt.

Under hela denna tid skrev han febrilt sina mest naturalistiska arbeten. Ett mycket kort äktenskap med österrikiskan Frida Uhl byttes mot ensamhet, miss-tänksamhet och förföljelsemani. Hans tidigare kausala materialism övergick i en dragning till buddhism och katolicism. Hans relativa vetenskaplighet ersätts av tro på en magiskt-religiös världs- och verklighetstolkning. Åren 1892–97 fullbordar han en intellektuell, moralisk och religiös helomvändning. Under denna tid är han upptagen av förment naturvetenskapliga studier, men han dras lika mycket till alkemister, ockultister, teosofier och hypnotisörer. Han börjar tro på andar, demoner och makter, som han anser styra hans liv.

Efter denna kris, som han själv skildrat i skriften *Inferno* (1897), återfår han sin litterära produktivitet. Han skriver nu några av sina största dramer. Men det är inte bara skönlitteraturen som lockar honom. Under de sista åren av sitt liv, ungefär 1907–1912, var Strindberg besatt av ett storslaget språkligt projekt. Hans allmänna tanke är den bibliska: ett ursprungligt gemensamt mänskligt språk har blivit uppdelat i ett stort antal ömsesidigt oförståeliga språk; det första var hebreiska – eller, kanske, en föregångare som hebreiskan senare utvecklats ur.

Vad den än berodde på utlöste Strindbergs fascination för språkliga ting ett oavbrutet läsande och skrivande i ärendet under en femårsperiod. Ytligt sett rör det sig om ett slags språkvetenskap. Det fanns hundratals böcker om språkliga ämnen i hans bibliotek när han dog. 1907 bad han sin förläggare om hjälp med att skaffa allt som kunde uppbringas om gamla skriftsystem, grammatiska beskrivningar av olika språk osv. Resultatet av hans språkstudier har huvudsakligen avrapporterats i artiklar som samlats i hans s.k. »Blå böcker» (En blå bok I–IV, 1907–1908, mer än 1 150 sidor totalt) samt en serie monografier. Dessa återfinns i litteraturlistan som Strindberg 1910a, 1910b, 1911a, 1911b samt 1912.

Vid sidan av det publicerade materialet, som också omfattade en mängd tidsningsartiklar, finns det flera tryckfärdiga manuskript, ca 600 sidor, samt mer än 1 000 sidor och 2 000 mindre pappersbitar med handskrivna anteckningar av språklig natur, som bevarats i författarens personliga arkiv. Allt detta vittnar om en enorm aktivitet, som också kan följas i Strindbergs korrespondens från den

här tiden. Just *korrespondens* är ett nyckelord, som vi strax skall se, men i en annan betydelse än 'brevskrivning'.

Strindberg är naturligtvis ingen språkforskare i ordets rätta bemärkelse. Han har själv en ambivalent inställning: han är övertygad om att hans språkvetenskapliga iakttagelser är av stort värde, han är noga med att hans förläggare skall sända arbetena vitt och brett till specialisterna – han söker bekräftelse hos auktoriteterna på området, samtidigt som han hånar deras trångsynthet. Teoretiskt, metodologiskt och inte minst terminologiskt sätter han sig över alla regler. Han har betydande språkkunskaper rent praktiskt, sedan ungdomens studier och sina ständiga resor i främmande land, men han är självsvaldig och vill inte ta rättelse.

Orsaken är att Strindberg egentligen är ute i helt andra ärenden än rent språkliga. Han söker samband av alla de slag, och i språkens värld finner han dem på det mest häpnadsväckande sätt. Låt oss bara se på ett enda exempel, hämtat ur *Världs-Språkens Rötter* (1911a). Med det som återges på bild 2 menar Strindberg följande:

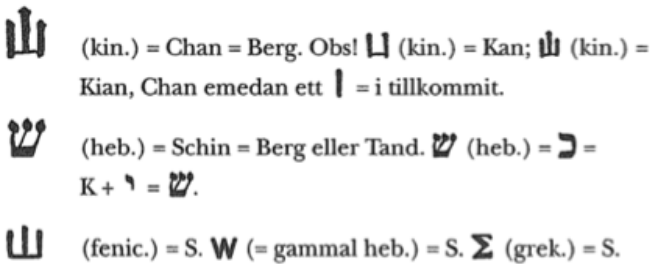

Bild 2. Uppställning hämtad ur *Världs-Språkens Rötter* (1911a: 9).

- (1) Det kinesiska tecknet "Kan" är ekvivalent med hebreiskt kaf (= /k/) – därför att de är lika till formen, med 90° vridning.
- (2) Det kinesiska "Kian"- eller "Chan"-tecknet är ett "Kan"-tecken med ett vertikalt streck tillagt; det senare är likvärdigt med det latinska alfabetets vokaltecken <i>/<I>.
- (3) Det hebreiska "Schin"-tecknet (dvs. shin) är ett kaf, svängt ett kvarts varv och med jod tillagt, enligt Strindberg.
- (4) Kinesiskt "Chan" och hebreiskt "Schin" är fonetiskt ganska lika och semantiskt besläktade, eftersom båda betyder 'berg' ('tand'). (Hebreiska tecken har mnemotekniska namn, precis som exempelvis runorna.)
- (5) När en tonlös velar klusil /k/ följs av en hög vokal, uttalas den i den palatala delen av munnens uttalsrymd, som en konsekvens av uttalsapparatens anpassning till den följande palatala vokalen. Detta kan senare ge upphov

till en palatal affrikata eller frikativa (t.ex. [č] eller [ʃ]). Ett sådant ljud är den ordinledande konsonanten i ”Schin” (ʃ).

- (6) Det feniciska tecknet för <s> liksom det gammalhebreiska samt grekiskans versala sigma är alla formellt likartade, samtidigt som /s/ är fonetiskt besläktat med de nämnda palatala konsonanterna.

Strindberg relaterar tecken och språkljud i olika språk till varandra, delvis med hjälp av etablerade språkvetenskapliga principer, delvis genom rent fabulerande. Hans analys är en fri blandning av semantiska, morfologiska och fonetisk-fonologiska argument. Han rör sig ohämmat över gränsen mellan tal och skrift, och han skiljer inte ens på något systematiskt sätt mellan genetiskt besläktade och helt obesläktade språk. I sin avhandling säger Karl-Åke Kärnell (1962: 258):

De språkvetenskapliga studier, som Strindberg upptog ett stycke in på 1900-talet, ligger helt i linje med hans naturvetenskapliga. Han är monist i lingvistikens som i naturvetenskapen; liksom han en gång sökte grundämnenas ursprung i ett enda ämne, vätet, så vill han där upphöja hebreiskan till språkens moder. Man måste, som han säger med en karakteristisk vändning, ”gå till roten, till rötterna, och börja försoningen, där förbistringen började”.

Han anspelar naturligtvis på den bibliska historien om Babels torn, en symbol för människans arrogans eller hybris. Till följd av den drabbades människorna av språkförbistringen, som ett Guds straff. (Detta är åtminstone en möjlig tolkning.) På denna grund kom språk att jämföras med varandra i århundraden, i syfte att rekonstruera det gemensamma ursprunget.

Under medeltiden var intresset för språkjämförelse svagt – latinet upptog all språklig uppmärksamhet – men en helt ny syn på såväl latinet som de olika folkspråken utvecklades under renässansen. Latinet intog en naturlig del av det allmänna intresset för antiken, och folkspråken beskrevs grammatiskt med latinet som modell. Spekulationer om det första språket tog fart igen. Hebreiska antogs ofta vara detta eller åtminstone ett närbesläktat språk.

Även andra språk började tävla med hebreiskan om att vara urspråket. Ett favorittrick var att hävda att ett visst språks talare av något skäl inte hade deltagit i Babeltornets byggande och därför inte hade varit på plats när förbistringen inträffade. Därför hade de kunnat behålla sitt gamla språk. I Sverige hade tanken att sammanställa goternas namn med de gamla landskapsnamnen *Väster- och Östergötland* samt naturligtvis *Gotland* uppstått redan under medeltiden. När den siste svenske katolske ärkebiskopen, Johannes Magnus, hade flytt till Rom skrev han en fantastisk historia om svenskarnas kungar, *Historia de omnibus gothorum sveonumque regibus*, som brodern Olaus Magnus tryckte i Rom 1555, året efter Johannes död.

Med utgångspunkt i de uppgifter som på 500-talet lämnas av den gotiske historieskrivaren Jordanes, om att goterna skulle ha utvandrat från ön Scandza, hävdar Johannes Magnus att goterna ursprungligen bodde i Sverige, att svenskarna härstammade från Noas son Jafet, att svenskarna fortfarande talade det äldsta språket i världen, och att goterna (dvs. svenskarna) såsom romarnas bese-grare var den romerska kulturens rättmätiga arvtagare och sålunda det äldste folket i världen.

Sådana idéer togs tacksamt upp när den unga militära stormakten Sverige skulle konstruera en ärorik förhistoria. Johannes Magnus historia översattes till svenska och lades till grund för alla slags spekulationer. Kulmen nåddes med Olaus Rudbecks *Atland*. Denna har vetenskapligt nydanande inslag, men lika mycket rör det sig om vilda fantasier av etymologisk natur.

Strindbergs metoder påminner om Rudbecks. Han nämner till och med Rudbeck då och då, inte utan entusiasm. Men Rudbeck hade i sin tur påverkats av Johannes Bureus, som i ännu högre grad var Strindbergs själsfrände. Bureus var i praktiken den förste riksantikvarien i Sverige, den förste grammatikern, dialektologen, runologen och möjligen också den förste lexikografen. Han efterlämnar ett fortfarande opublicerat manuskript på 600 sidor. Ingen har egentligen analyserat det noga.

Den mångsidige Bureus fick sällan något fullbordat. Han blev efterhand en religiös drömmare, han ägnade sig åt judisk kabbala, visionär ockultism, mysticism och teosofi. I det strängt lutherskt ortodoxa Sverige balanserade han hela tiden på gränsen till hädelse, ett av de svåraste brotten. Själv ansåg han sig vara Guds profet och gjorde beräkningar om apokalypsen. Han ville upptäcka de övergripande sambanden i universum och utvecklade en teori om ”korrespondenser”, som förutsade att varje detalj i evigheten var förutsagd i den fysiska världen. Det var bara fråga om att känna igen mönstren.

Georg Stiernhielm var Bureus lärjunge. Han var mer språkfilosof och poet. Han utgick från samma världsuppfattning som Bureus, inklusive svenskarnas gotiska relationer, men han menade att språket låg till grund för alla förklaringar. Det språkliga tecknet var i hans ögon ingalunda arbiträrt, som vi tror, och det var inte dess komponenter heller. De antogs i stället stå i ett mera direkt förhållande till det betecknade.

Stiernhielm var troligen inspirerad av Bureus paralleller mellan denna och den hinsides världen. Han ville undersöka sambanden mellan den materiella världen och dess språkliga symboler. Överensstämmelsen mellan de båda antogs vara tydligast i de språk som stod närmast urspråket, och hit hörde för Stiernhielm svenskan. Därför försöker han isolera dess mest primitiva ordrotter (lat. *radices universales*), som alla skulle bestå av meningsfulla element. Varje bokstav (eller ljud) relaterade till något särskilt begrepp, t.ex. A till ’ljus’, U till ’natt’ och

'mörker'. Ordrötterna kunde representera mer komplexa betydelser. Stora mängder av ord från olika språk insamlades och klassificerades enligt olika semantiska kategorier. På så vis kunde svenska ordrötter återfinnas på de mest fantastiska sätt i olika andra språk. Arbetsättet påminner om Strindbergs.

På 1600-talet var det många som var upptagna av ordrötter. Den tyske grammatikern Schottelius resonemang är symptomatiskt. Hans tanke var att varje språk har sin speciella natur och lagbundenhet, särskilt återspeglad i språkets "stamord". Dessa är ungefär ordrötterna, såsom dessa representeras av enstaviga ord och enstaviga böjningsformer, t.ex. imperativerna i de germanska språken. Ett givet språks relation till urspråket indikeras av hur många stamord i den angivna meningen som språket har. Schottelius fann mer ordrötter i tyskan än i andra språk, möjligen med undantag för hebreiskan. En ordbok som alltid förbryllat kommentatorerna är Jonas Rugmans *Mono-syllaba Is-landica* (1676), som upptar enbart enstaviga isländska ord, men detta är ett arbete med just det syfte som Schottelius också hade. Det är en lång lista över enstaviga ord i isländskan, utarbetad av den i Uppsala verksamme islänningen Rugman.

Man kan inte påvisa att Strindberg känt till just Schottelius, men Strindberg säger att han vill gå "till roten, till rötterna". Å andra sidan har språkstudiet inom den hebreiska traditionen – och även den indiska – alltid varit orienterad mot ordrötter, på grund av dessa språks struktur. För Strindberg är det angeläget att reducera ett språks ordförråd till ett begränsat antal ordrötter, därför att han antar att det är lättare att urskilja urspråket i dessa. I *Bibliska Egennamn* (1910a: 27) säger han: "Med ett ord, oavsett företräde i ålder, äga alla språk på jorden ett gemensamt, det må nu vara härlett eller ursprungligt, och de största lexikon hålla endast så många urljud och urbegrepp som dagarna i året".

Bland de auktoriteter Strindberg åberopar finns italienaren Alfredo Trombetti, som år 1905 publicerade sitt uppmärksammade arbete *L'unità d'origine del linguaggio*. Trombetti var en erkänd specialist på semitiska språk, men hans berömmelse vilar lika mycket på idén om alla språks gemensamma ursprung. Detta är fortfarande en omstridd fråga, men det är intressant att se hur aktivt Strindberg följde den samtida internationella språkforskningen. Man kan knappast kritisera honom för att han var i samklang med samtida specialister, även om en del av dessa nu står lägre i kurs.

Men det överordnade syftet med hans frenetiska språkstudier var inte språkligt över huvud taget. År 1907, när det tar verklig fart, skulle man just till Sverige återföra Emanuel Swedenborg från London, där han hade dött på 1770-talet. Swedenborg var vetenskapsman, teolog, spiritist och mystiker i förening. Strindbergs första blåa bok, som publicerades just 1907, dedicerades till Swedenborg, till "Läraren och Ledaren" från "Lärjungen", som Strindberg formulerar det.

Swedenborg konstruerade en teologi som var en ganska personlig version av renässansläran om analogier mellan olika aspekter av livet och verkligheten, t.ex. mellan människan och universum, mellan kroppsliga och andliga egenskaper, mellan Gud som skapande konstnär och människan som imitator osv. För Swedenborg var analogin mellan ljus, förnuft och gudomlig vishet avgörande. Hans lära om "korrespondenser" relaterar till renässansföreställningen om naturen som "Guds bok", som direkt korresponderar med mänskligt skrivande. Enligt Swedenborg kan språkliga uttryck förstås i en naturlig, andlig eller gudomlig mening.

Strindberg var också dragen till judisk kabbala. Syftet med kabbala var ursprungligen att upprätthålla den judiska skrifttraditionen men utvecklades senare till ett hemligt system för spekulationer. Dessa koncentrerades på Gud och Skapelsen. Eftersom Gud har skapat allt genom sitt ord, är det hebreiska språket och alfabetet laddat med särskild kraft, och som en följd uppstod olika typer av bokstavsmystik. Strindberg börjar den första av sina språkliga utredningar, *Bibliska Egennamn* (1910a: 7), med en påminnelse om dessa omständigheter: "I begynnelsen var Ordet ... Genom detta är allt gjort!" Ordet och språket var därmed direkt länkat till Skapelsen och Skaparen, vilket gör det till ett "Lingua Sancta" i Strindbergs ordalag. Det var för att skapa klarhet i förhållanden som dessa Strindberg blev "språkforskare".

Lexikografi och verklighet

Strindberg har ambitioner att få sina förment språkvetenskapliga sammanställningar bedömda som just vetenskapliga. Han närmar sig medvetet sakkunskapen. När han sänder ett manus till Adolf Noreen och ber om ett utlåtande blir domen inte nådig. I ett vänligt formulerat men i sak förödande svar får han läsa: "Hjärtligt tack för vänliga sändningen, som härmed återgår! Att jag i de flesta fall ej kan dela Er uppfattning, kränker nog ej den, som sedan länge är van att stå 'Ensam' och kanske just därför – stark. / Med gammal och oförminskad beundran för den store språkkonstnären, om också icke språkforskaren, August Strindberg".

Kritikerkåren är mera kluven inför Strindbergs språkiakttagelser. Språkforskarna bland dem avfärdar kategoriskt hans "rön", många i ironiska ordalag. Men vissa kritiker (som borde vetat bättre) är positiva, väl på grund av en allmän beundran för Strindberg. Detta visar hur svårt det kan vara att bedöma något som presenteras i en oväntad form eller i ett oväntat sammanhang, även sådant som man tror sig veta något om. Håller vi oss till lexikografihistorien är det klart att det finns konkreta exempel på tänkande av det slag som här beskri-

vits. I svensk 1600-talslexikografi är Bureus och Stiernhielm pionjärer. Båda visar ansatser till det vi uppfattar som lexikografi. Bureus ordboksmanuskript har redan nämnts, Stiernhielm publicerade en volym som skulle bli inledningen till en fyllig ordbok (Stiernhielm 1643). Men hur skall detta bedömas, när det egentligen inte är lexikografi i vår mening som är deras mål?

Fram till de nämnda lexikografiska initiativen i Sverige är det latintraditionen som råder på det lexikografiska området. Detta är tydligt i 1500-talsarbetet *Vocabularum rerum vocabula* (1538). Elaus Petri Helsingius (1587) är först med svenska som källspråk, vartill latinska och grekiska ekvivalenter fogas. Dessa bidrag kan inte tillmätas någon autonom status inom den svenska lexikografihistorien. De hör till den starka (internationella) latinska traditionen. Denna har då redan länge dominerat på kontinenten. En svensk motsvarighet i det större formatet, men fortfarande väl förankrad i latintraditionen, är *Lexicon Lincopense* (1640).

Bureus och Stiernhielm frigör sig från latintraditionen. Det skulle kunna hävdas att de är de första nationellt svenska lexikograferna; deras mål är trots allt att skapa kunskap om ord i svenskan. Deras syfte är dessutom pedagogiskt liksom latintraditionens, men på ett helt annat sätt. De hade götiskt patriotiska avsikter. I detta hägn förblir lexikografen ett tag. Ett säreget exempel är Olaus Verelius märkliga *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ*, som trycktes år 1691, nio år efter Verelius död. Verelius *Index* innehåller enbart fornnordiska ord, inga aktuella svenska. Den fosterländska tanken var att ord hämtade från den nordiska medeltidlitteraturen skulle kunna återinkallas till tjänstgöring. Ordboken säger följaktligen inget om samtidens språk, men mycket om dess tänkande.

Från *Lexicon Lincopense* (1640) fortsätter latintraditionen in i 1700- och 1800-talet, alltid med en pedagogisk komponent, ännu tydligare hos Comenius, som översätts till svenska av Ericus Schroderus. Denne inkluderar en alfabetisk svensk ordlista hämtad från *Lincopensen*, som på så vis får förlängd effekt. Schenberg (1739) använder sig i sin latin-svenska ordbok däremot av Swedbergs opublicerade ordbok. Denna får på så vis lexikografihistorisk betydelse, trots att den inte tryckts förrän helt nyligen (Holm 2009).

Swedberg grundar sitt ordboksmanuskript på Bibelns ordförråd. Swedberg är en sammansatt natur med klart språkvetenskapliga böjelser. Men han är i första hand en kyrkans man, liksom flera andra lexikografer. I likhet med Grubb, Gothus, Spegel och Serenius är han biskop. Han är samtidigt något av en mystiker, precis som Bureus, och andeskådare. Påverkar detta hans lexikografi? På ett triviale plan är det uppenbarligen så: han har fått den nödvändiga lärdomen genom sin kyrkliga bana. Haqvin Spegel redovisar öppet att han sammanställt sin ordbok för att underlätta bibelläsningen för de nya sydsvenskar som före

1600-talets freder varit danskar. Lexikografernas patriotiska strävanden är ett återkommande drag.

Även 1700-talets tvåspråkiga lexikografi bedrivs av präster (varav några biskopar), inte av språkforskare. De ordböcker mellan samiska och svenska som tillkommer under perioden har delvis varit avsedda att stärka kristendomens ställning bland samerna. På samma sätt har det varit i Norge. Danmark visar paralleller i förhållande till Grönlands inuiter. Även när inte det direkta incitamentet till ordboksarbete varit religiöst nit kan det förväntas ha spelat in. Många av de tidiga ordboksredaktörerna har en världsbild och en språksyn som faktiskt påminner om Strindbergs. Swedberg är för övrigt den av Strindberg djupt beundrade Swedenborgs far.

Om vi till den religiösa tron lägger ideologi och allmän världs- och verklighetsuppfattning är det uppenbart att sådana faktorer haft avgörande betydelse för lexikografihistorien. I vissa fall har denna iakttagelse rent förklarande kraft. Exempelvis får man med det anlagda synsättet bättre förståelse för 1600-talets patriotiska lexikografi, som annars är helt förbryllande.

Slutord

Vår syn på lexikografi är befriad från många av de vanföreställningar som äldre lexikografer bar på, men vi kan missa mycket av de äldre lexikografernas grundläggande syften, eftersom vi saknar deras världsbild. För oss är det naturligt att bedöma äldre lexikografer som om de vore kolleger, ute i samma ärenden som vi. Men i första hand var de präster, endast i andra hand lexikografer. Deras verklighet var under alla omständigheter en helt annan än vår, både den verklighet de levde i och den bild de gjorde sig av verkligheten. Den var inte i allt underlägsen vår. De levde exempelvis i ett mångspråkigt samhälle, som de erkände och bejakade. För dem var Haugens språkval verklighet (under momentet Selection i bild 1 ovan), en ständigt närvarande nödvändighet. Vi har ett mångspråkigt samhälle än idag, men många inbillar sig att det är enspråkigt. Så till vida har den götiska propagandan varit framgångsrik.

Vi kan ha lätt för att dra på munnen åt äldre lexikografers underligheter, när vi blir medvetna om dem. Men många urskiljer vi inte, och om vi gör det saknar vi ofta redskap att förstå dem rätt. Strindbergs extrema uppfattning märks tydligt eftersom den ligger sent i tiden, nära vår egen, och kontrasterar bjärt mot vår. Modern lexikografi slog igenom i Sverige med Dalins ordbok (1850–1855). Strindberg ligger i tiden på fel sida Dalin för att undgå upptäckt och nesligt avslöjande. Ett par generationer tidigare hade man kanske allmänt prisat hans

språkliga lärdom och skarpsinne. Det gör ju faktiskt några kritiker ännu ett drygt decennium in på 1900-talet.

I Bibeln är det Ordet som är alltings upphov. Ord är således inte – som för de flesta moderna lexikografer – enbart språkets praktiska byggstenar. Ordet är tillvarons kvintessens. Strindberg besjålas av samma djupa tro på Ordets betydelse. En lång rad prästmän och lexikografer i samma skepnad har genom århundraden rent praktiskt handskats med ord i ordböcker växelvis med att de grubblat över Ordets roll i tillvaron. Har de verkligen alltid kunnat hålla isär orden och Ordet? Strindberg kunde det uppenbarligen inte. Frågan är om inte Dalin är en av de första riktigt betydelsefulla svenska lexikografer som förmått detta i full utsträckning. Det finns en del i det han skriver som tyder på att han hade ett vetenskapligt sanningsideal som påminner om vår tids.

Det som här sagts är inte avsett att nedvärdera äldre lexikografers insatser eller att generellt ifrågasätta deras omdöme. Det är enbart menat som en påminnelse om hur farligt det är att glömma bort kontextens vikt, en bland språkvetare principiellt välkänd sanning. Men tänk än en gång på Bergspredikans ord: ”Saliga äro de som hungra och törsta efter rättfärdighet, ty de skola bliva mätade.” Nu för tiden är det naturligt att uppfatta *rättfärdighet* som en allmänt moralisk egenskap, men i Bergspredikan är det den specifikt religiösa (kristna) betydelsen som åsyftas, den som i Dalins ordbok definieras som ”Noggrant iakttagande af religionslärans bud”. Detta visste Strindberg, men har man inte denna betydelse högt i medvetandet förstår man inte bibelordet. Fatalt för en lexikograf? – Det är sådant detta har handlat om.

LITTERATUR

- Adelung, Johann Christoph, 1774–1786: Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der Hochdeutschen Mundart. I–IV (ny uppl. 1793–1801).
- Al-Kasimi, Ali, 1977. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leiden.
- Boeck, Simon Skovgaard, 2009: *Fire tematiske ordbøger fra dansk renæssance*. København.
- Boyer, Abel, 1702: *Dictionnaire royal, françois et anglois*. A la Haye.
- Cowie, A.P. (ed.), 2008: *The Oxford History of English Lexicography*. I–II. Oxford.
- Dalin, A.F., 1843: *Nytt fransyskt och svenskt lexikon, med utförlig fraseologi, ordens uttal då det afviker från allmänna reglor, samt tekniska och vetenskapliga termer; jemte ett bihang [...]*. I–II. Stockholm.
- Dalin, A.F., 1850–1855. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet: Svenska skrifter 91.)
- Djärv, Ulrika, 2009: *Fornsvenskans lexikala kodifiering i Söderwalls medeltidsordbok*. Stockholm.

- Egilsson, Sveinbjörn, 1860: *Lexicon poëticum antiquæ linguæ septentrionalibus*. Hafniae.
- Fritzner, Johan, 1883–1896: *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. I–III. 2. utg. Christiania. (Band IV. Rettelser og tilleg ved Finn Hødnebo, 1972. Oslo, Bergen, Tromsø.)
- Hannesdóttir, Anna, 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 23.) Göteborg.
- Hannesdóttir, Anna, 2000a: *Funktioner som försvann: det kontrastiva perspektivet i äldre svensk lexikografi*. I: *Nordiska studier i lexikografi* 5. Rapport från Konferens om lexikografi i Norden, Göteborg 27–29 maj 1999. Red. av Martin Gellerstam m.fl. Göteborg. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 27.) S. 3–17.
- Hannesdóttir, Anna, 2000b: *Ordböckernas roll i svenskans grammatiska standardisering*. I: *LexicoNordica* 7–2000. S. 23–40.
- Hannesdóttir, Anna & Ralph, Bo, 1989: *Early Dictionaries in Sweden. Traditions and Influences*. I: *Symposium on lexicography IV. Proceedings of the Fourth international symposium on lexicography April 20–22, 1988 at the University of Copenhagen*, ed. by Karl Hyldgaard-Jensen and Arne Zettersten. (*Lexicographica. Series Maior*. 26.) Tübingen. S. 265–279.
- Hartmann, Reinhard R.K., 2001: *Teaching and Researching Lexicography*. Harlow.
- Hast, Sture, 1990: *Samuel Schultze och hans svenskt Lexicon*. (Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund 83.) Lund.
- Haugen, Einar, 1987: *Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning. Problems and Pleasures*. (Contributions to the Sociology of Language 46.) Berlin, New York & Amsterdam.
- Helsingius, Elaus Petri, 1587: *Synonymorum libellus*. Stockholmiae.
- Holm, Lars, 1986: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala.
- Holm, Lars (utg.), 2009: [Utgåva av] *Jesper Swedberg, Svensk Ordabok*. (Skara stiftshistoriska sälls kamps skriftserie, nr 46.) Skara.
- Holm, Lars & Jonsson, Hans, 1990: *Swedish Lexicography*. I: *HSK* 5:2. S. 1933–1943. [J.C. Holmberg:] *Fransyskt och Svenskt Lexicon. Parallèle des langues Française & Suédoise; ou Dictionnaire François & Suédois [...]*. I–II. Stockholm 1795.
- HSK = *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* (5. *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires*. 1989–1991.) Berlin.
- Ingólfsson, Gunnlaugur, 1999: *Inngangur*. I: *Lexicon islandicum. Orðabók Guðmundar Andréssonar. Ný útgáfa*. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. (Orðfræðirit fyrri alda IV.) Reykjavík. S. IX–XXXV.
- Johansson, Monica 1997. *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 21.) Göteborg.
- Johnson, Samuel, 1755: *A Dictionary of the English Language [...]*. (To which are Prefixed, A History of the Language, and An English Grammar.)

- Kvaran, Guðrún, 1994: Inngangur. I: *Nucleus latinitatis*. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. (Orðfræðirit fyrir alda III.) Reykjavík. S. IX–XXIX.
- Kärnell, Karl-Åke, 1962: *Strindbergs bildspråk*. En studie i prosastil. Stockholm etc.
- Larsson, Lennart, 2003: *Varifrån kom svenskan? Om den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 81.). Uppsala.
- Lexicon lincopense* = Gothus, Jonas Petri, 1640: *Dictionarium Latino–Sveco–Germanicum*. Lincopiæ.
- Lindfors, Anders Otto, 1815–1824: *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon*. I–II. Lund.
- Noreen, Adolf, 1903: *Vårt språk*. Nysvensk grammatik i utförlig framställning. I. Lund.
- Ralph, Bo, 1992: *The older dictionaries as sources for Nordic language history*. I: *The Nordic Languages and General Linguistics 7*. Proceedings of the Seventh International Conference of Nordic and General Linguistics in Tórshavn, 7–11 August 1989. Vol. II. (Annales Societatis Scientiarum Færoensis. Suppl. XVII.) Tórshavn. S. 493–509.
- Ralph, Bo, 2000: *Svensk lexikografitradition*. I: *LexicoNordica 7–2000*. S. 5–22.
- Rogström, Lena, 1998: *Jacob Serenius lexikografiska insats*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 22.) Göteborg.
- Rudbeck, Olaus, 1679–1701: *Atland Eller Manheim*. I–IV. Upsalæ.
- Rugman, Jonas, 1676: *Mono-syllaba Is-landica*. Upsalæ.
- Sahlstedt, Abraham, 1769: *Swensk Grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad [...]*. Upsala.
- Sahlstedt, Abraham, 1773: *Swensk Ordbok Med Latinsk Uttolkning / Dictionarium Svecicum Cum interpretatione Latina*. Stockholm.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket* utgiven av Svenska Akademien, 1893 ff. Lund.
- Schenberg, Petrus, 1747: *Lexicon latino–svecanum. Recognitum et Auctum*. Norcopiae et Lincopiæ. (Första uppl. 1739.)
- Schlyter, Carl Johan, 1877: *Glossarium ad corpus iuris sueo-gotorum antiqui*. / *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar*. Lund.
- Schottelius, Justus Georg, 1663: *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache*. Braunschweig.
- Stiernhielm, Georg, 1643: *Gambla Swea- och Götha-måles fatebur*. Stockholm.
- Strindberg, August, 1907–1908: *En blå bok* I–IV. Stockholm.
- Strindberg, August, 1910a: *Bibliska Egennamn*. Med Ordfränder i klassiska och levande språk. Stockholm.
- Strindberg, August, 1910b: *Modersmålets Anor*. Svenska ordfränder i klassiska och levande språk. Stockholm.
- Strindberg, August, 1911a: *Världs-Språkens Rötter*. Stockholm.
- Strindberg, August, 1911b: *Kina och Japan*. Stockholm.
- Strindberg, August, 1912: *Kinesiska Språkets Härkomst*. I–II. Stockholm.
- Söderwall, K.F., 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. I–II. Lund. (Supplement A–N av K.F. Söderwall, W. Åkerlund, K.G. Ljunggren 1953, O–Ö av K.G. Ljunggren och E. Wessén 1953–1973.)

Teleman, Ulf, 2002: Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 85.) U.o.

Verelius, Olaus, 1691: Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ. Upsalæ.

Vocabularum rerum vocabula cum sueca interpretatione, 1538. Stockholm.

Bo Ralph

Institutionen för svenska, Göteborg

bo.ralph@svenska.gu.se